Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Volume-4 | Issue-12 | Jan-2015

महिलांचा राजकीय सहभाग व सबलीकरणाची वास्तवता
(विशेष संदर्भ - धुळे जिल्हा)

विरेंद्र मुरलीधर घरडे[१] , सुरेंद्र अंबर मोरे[२]

[१]राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख ,गंगामाई एज्युकेशन ट्रस्टचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय नगाव ता.जि.धुळे.
[२]राज्यशास्त्र विभाग , झेड.बी.पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञा-न महाविद्यालय धुळे, ता.जि.धुळे.

सारांश:- *भारत हे जगातील लोकशाहीवादी राष्ट्र, अनेक रूढी, प्रथा, परंपरा, चालीरीतीने समृध्द असा देश, अने प्रकारच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक चळवळीतून समृध्द झालेला देश आहे. या राष्ट्राचा इतिहास ज्याप्रमाणे शुरवीरांनी घडविला त्याचप्रमाणे महिलांनी देखील या देशाचा इतिहास घडविण्यात महत्त्वाची भुमिका बजावली. राणी लक्ष्मीबाई पासून तर इंदिरागांधी सारख्या सक्षम महिलांनी परीवर्तनवादी चळवळीत महत्त्वाची भुमिका बजावली जी आजही इतिहासाच्या नोंदित अजरामर आहे.*

प्रस्तावना :

निसर्गाने बुध्दि, कौशल्य सर्वांना समान दिलेले असले तरी इतिहास काळापासून तर आजपर्यंत महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात दुय्यम स्थान दिले गेले. त्यामुळे स्त्रीयांच्या मुलभूत अधिकार व हक्काबाबत शासनात व जनतेत जागृती निर्माण होणे अत्यावश्यक आहे. राजाराम मोहन रॉय, सवित्रीबाई फुले यांनी महिलांमध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातुन जागृती निर्माण करून स्त्री मुक्ती आंदोलन चालना दिली. म्हणून आधुनिक काळात महिलांचे राजकीय सामाजिकर व सबलीकरण व्हावे हा विचार पुढे आला. जेणे करून स्त्रीशक्तीचा योग्य उपयोग होऊन त्याचा फायदा देशाच्या सामाजिक पुर्नबांधनित होईल. देशाच्या ग्रामपंचायतीपासून तर संसदेत महिलांना जास्तीत जास्त प्रतिनिधीत्व देऊन त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय व अत्याचारी वाचा फुटेल म्हणून महिलांनी राजकीय सबलीकरणासाठी विविध चळवळी सुरू केल्या ज्यामुळे आज स्त्रीयांची स्थिती पुर्वीपेक्षा चांगली दिसुन येते. असे असले तरी स्त्रीयांच्या राजीय सबलीकरणाची व सामाजिकरणाची सद्यस्थिती जाणून घेणे तेवढेच आवश्यक ठरते.

● **संशोधन पध्दती -**

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्याच बरोबर संशोधनाची दुय्यम स्त्रोत ग्रंथ, पुस्तके, शोधनिबंध, नियतकालके याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

● **गृहितक -**

१) महिलांच्या राजकीय सबलीकरणाची आवश्यकता आहे कारण त्या विविध क्षेत्रात महत्त्वाची भुमिका बजावतात.
२) आदिवासी महिलांच्या राजकीय इच्छा शक्तीचा जोपर्यंत योग्य उपयोग होणार नाही तो पर्यंत आदिवासी महिलांचे राजकीय सबलीकरण होणार नाही.
३) राजकीय समाजिकरण नसल्याने राजकीय उदासिनता मोठ्या प्रमाणात आहे.
४) स्वातंत्र्यानंतर महिलांचा राजकीय सहभाग इतर प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतात कमी आहे.

● **राजकीय सबलीकरण व सामाजिकरणाची भुमिका -**

राजकीय सामाजिकरण ही एक संकल्पना आहे. तसेच हि एक प्रक्रिया देखील आहे. सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे व्यक्ती समुहाच्या चालीरिती, परंपरा विचार करण्याची पध्दती अंगीकारणे व स्वत:स समुहाच्या शारिरीक व मानसिक हिस्सा बनतो. काहींच्या मते सामाजिकरण हे शिक्षण आहे. या शिक्षणाबरोबर व्यक्ती समाजातील भुमिका पार पाडण्याचे ज्ञान मिळवितो. राजकीय सामाजिकरण आणि सबलीकरण एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत कारण राजकीय सामाजिकरणाच्या यशस्वी प्रक्रियेतुनच राजकीय सबलीकरण होत असते. त्यामुळे त्याचा अभ्यास करणे अगत्याचे ठरते. आलमंड व पॉवेल यांच्या मते, "ज्या प्रक्रियेद्वारे राजकीय संस्कृतीची अंगभूत मुल्ये, श्रध्दा, संकेत दृष्टिकोन भावी पिढ्यांना संक्रमीत होतात त्यास राजकीय सामाजिकरण म्हणतात"[१]. तर "डेव्हिड इस्टन आणि जेफ डेनिस म्हणतात", ज्या प्रक्रियेद्वारे व्यक्तीला राजकीय प्रवृत्ती व वर्तणूक विषयी ज्ञान प्राप्त होते त्यास राजकीय सामाजिकरण म्हणतात"[२].

राजकीय सामाजिकरण झाले असेल तर राजकीय उदासिनता नष्ट होऊन राजकीय विकासाचे मार्ग मोकळे होतात. राजकीय उदासिनता सत्ता प्राप्त करण्यासाठी लोकशाही, राजकीय व्यवस्थेत जी प्रक्रिया चालू आहे त्या राजकीय प्रक्रियेत सहभागी न होणे म्हणजे राजकीय उदासिनता होय. म्हणून महिलांच्या राजकीय उदासिनतेच्या कारणांचा शोध घेणे अगत्याचे ठरते.

● **महिलांच्या राजकीय चळवळीचा इतिहास -**

महिलांच्या राजकीय सबलीकरणाचा व सामाजिकरणाचा अभ्यास करण्या अगोदर महिलांच्या राजकीय चळवळीचा इतिहास अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. स्त्रियांना मतदानाचा हक्क विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी मिळाला. १९१३ मध्ये फिनलॅड आणि नार्वे त्याचबरोबर चीनसारख्या मागास देशातील स्त्रियांना मतदान हक्क प्राप्त करून घेतला. इंग्लंड मध्ये १९०६ च्या निवडणूकीनंतर 'वुमन्स सोशल एण्ड पॉलिटिकल युनियन' ही महिला संघटना एक शक्ती म्हणून उदयास आली. या संघटनेचा पाया श्रीमती खिस्तोबेल फॅकहर्स्ट आणि तिची आई इमेलिन यांनी केली. तत्पुर्वी श्रीमती फॉकेट यांनी 'नॅशनल युनियन ऑफ वुमेन्स सफरेज सोसायटी' हि संघटना महिलांच्या हक्कासाठी लढत होती. या प्रखर लढ्यातुन इ.स.१९३२ मध्ये ब्रिटनमध्ये मताधिकार सुधार कायदा झाला व १९९८ मध्ये तीस वर्षापेक्षा जास्त वय असलेल्या स्त्रियांना मताधिकार भेटले.

१९२० मध्ये अमेरिकन राज्यघटनेने १९ वी घटना दुरूस्ती करून राजकारणात लिंगभेद करणार नाही असे स्पष्ट करून सर्व महिलांना मतदानाचा हक्क दिला. भारतीय महिलांच्या राजकीय चळवळीचा इतिहास अभ्यासला असता १९१९ मध्ये शासनाने मॉटेस्क्यु आणि चेम्सफोर्ड यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतीय राज्य चालविण्यासाठी महिलांचे सहभागत्व असावे या मागणीचा विचार करण्यासाठी कमिटी नेमण्यात आली तेव्हा सरोजनी नायडू व मार्गरेट कझिं-स यांच्या नेतृत्वाखाली महिलांच्या एका छोट्याश्या मंडळाने घटनेत महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने हक्क बहाल व्हावेत असे निवेदन दिले. परंतू ब्रिटीशांनी त्याला विरोध दर्शविला त्यांच्या मते भारतीय महिला अशिक्षीत, मागास आहेत हा विचार पुढे केला. तरी देखील महिलांचे शिक्षण व मालमत्ता यांचा विचार करून १९२९ मध्ये प्रादेशिक शास-ामध्ये महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने अधिकार देण्याचे मान्य केले. तेव्हा महिला संघटनांनी सर्व सज्ञान महिलांना समान हक्क असावेत असा मसुदा १९३० मध्ये तयार करून ब्रिटीशांना सादर केला. त्यावेळी तो फेटाळण्यात आला परंतू १९३१ च्या कराची कॉंग्रेसच्या अधिवेशनात राजकारणात महिला व पुरूष सर्व दृष्टिकोनातून समान राहतील हा ठराव पूर्ण बहुमताने मंजूर झाला. महिलांच्या या जागृतितुन १९७५ चे दशक महिला वर्ष आणि महिला दशक म्हणून पाळण्यात आले. भारतात ८ मार्च हा दिवस महिला दिन म्हणून पाळण्यात आला.समान संधी, न्याय भेटावा म्हणून ३० ऑगस्ट १९९५ रोजी चौथ्या संयुक्त राष्ट्र परिषदेच्या निमित्ताने बिजिंग शहरात एकत्र आल्या. तत्पूर्वी १९८० च्या कोप-ाहे□-ा परिषदेने सुध्दा समानता - संधी - शांतता या मुद्दयावर भर दिला.

- **स्त्रियांचे मुलभुत अधिकार -**

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेत ६ नोव्हेंबर १९६७ मध्ये महिला विरूध्द होणाऱ्या पक्षपाताचे निर्मुल-ा □र□यासंबंधी एक जाहिरनामा सर्वमताने मंजुर करण्यात आला. स्त्री-पुरूष हे हक्काच्या बाबतीत समान असतात ही गोष्ट मानवी हक्काच्या बाबतीत समान असतात ही गोष्ट मानवी हक्काच्य सार्वत्रिक जाहीरनाम्यात स्पष्टप□ -ामूद केलेली आहे. या जाहीरनाम्यात असेही सांगितले आहे की, सर्व नागरीकांना हक्काबाबत लिंगभेद न करता वागणूक मिळाली पाहिजे. परंतू असे असुनही एकविसाव्या शतकात बहुसंख्य देशामध्ये महिलांना अन्याय व पक्षपाती वागणूक दिली जाते. असा भेदभाव, अन्याय, पक्षपात अनेक गोष्टीमध्ये दिसून येतो. महिलांविरूध्द होणारा भेदभाव पक्षपात म्हणते काय? याचे प्रकार कोणते आणि असा भेदभाव कशा पध्दतीने दूर केला जावा व करता येईल याचे मार्गदर्शन महिलांसंबंधी पारीत झालेला जाहिरनामा करतो.

भारतीय संविधानात समतेच्या अधिकारामुळे स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळाले. भारतीय संविधानातील-
□लम १४ - सर्व नागरीक कायद्यापुढे समान असतात.
□लत १५ - धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान यावरून कोणत्याही प्रकारचा
भेदभाव करता येत नाही.
□लम १६ - शासकीय सेवेत सर्वांना समान संधी असेल.

या वरील संविधानातुन सूचविले गेलेल्या अनेक तरतूदीमुळे स्त्रीयांच्या शोषणमुक्तीचे व विकासाचे अनेक फायदे आधुनिक काळात स्त्रीयांना झालेले दिसून येतात. त्यामुळे मोठी जनजागृजी स्त्री वर्गात झालेली आहे.

- **महिलांचा राजकीय सहभाग -**

महिलांच्या राजकीय सबलीकरणासाठी त्यांचा राजकीय व्यवस्थेत जास्तीत जास्त सहभाग असावा असा एक मतप्रवाह आधुनिक काळात उदयास आला आहे. खालील तक्ता महिलांचा सहभाग १९५२-१९०९ पर्यंत किती होतो हे दर्शवितो.

लो□सभा	अनु.	जागा	महिला सभासद	निवडून आलेले सभासद
१९५२	१	४९९	५१ (२.७%)	२२ (४.९%)
१९५७	२	५००	७० (५.५%)	२७ (५.४%)
१९६२	३	५०३	६८ (३.४%)	३४ (६.७%)
१९६७	४	५२३	६६ (२.८%)	३१ (५.९%)
१९७१	५	५४४	८६ (३.१%)	२२ (४.२%)
१९७७	६	५२१	७७ (२.९%)	१९ (३.४%)
१९८०	७	५४४	१४२ (३.१%)	२८ (५.०%)
१९८४	८	५४४	१५९ (२.९%)	४४ (७.७%)
१९८९	९	५१७	१८९ (३.१%)	२७ (५.३%)
१९९१	१०	५४४	१९५ (३.७%)	३९ (६.७%)
१९९६	११	५४३	१९१ (३.४%)	३९ (७.१%)
१९९८	१२	५४३	१६७ (३.०%)	४३ (७.९%)
१९९९	१३	५१३	२८४ (६.०%)	४९ (९.७%)
२००४	१४	५४५	३५५	४५ (८.२५%)
२००९	१५	५४३	५५६	५९ (१०.८६%)
Source - General election to Lok Sabha - statical report election commission - New Delhi				

लोकसभेच्या १९५२ च्या निवडणूकीत संसदेतील ४९९ सभासदांमध्ये निवडून आलेल्या महिलांची संख्या २२ होती तर १९९९ लोकसभेच्या ५१३ जागांमध्ये ४९ महिलाच निवडून आल्या होत्या त्याचे प्रमाण (९.७%) एवढेच आहे. तर २००९ मध्ये ५४३ सभासदानमध्ये ५९ महिला सदस्य होत्या. त्याचबरोबर काही प्रमुख लोकसभा निवडणूकीतील महिला उमेदवारांची संख्या अभ्यासली असता १९८० च्या निवडणूकीत १४२ महिलांमधुन २८ महिला निवडल्या गेल्या तर १९९६ मध्ये १९१ महिलांमधून फक्त ३९ महिला निवडून आल्या. थोडक्यात महिला उमेदवारांची संख्या वाढत असली तरी निवडून येणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण अल्यल्प आहे किंवा समाज महिलांना लोकसेवेत निवडून देण्याबाबत उदासीन आहे. त्याचबरोबर २००४ च्या निवडणूक लोकसभेच्या ५४५ जागांमध्ये ४५ (८.२५%) निवडून आल्या तर २००९ च्या लोकसभा निवडणूकीत ५४३ जागांमध्ये ५९ महिला निवडून आल्या म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत भरतीय लोकसभेत स्त्रि-प्रतिनीधीत्व १०.८६% वर गेलेले नाही. याचा अर्थ स्त्रियांच्या राजकीय मुलभुत अधिकार व हक्काचे मोठे हनन समाज व शासनाकडून होतांना दिसून येते.

निवडणूकीत सहभागी झालेल्या मतदारांच्या टक्केवारीचा अभ्यास केला असता १९६२ च्या निवडणूकीत ६२.७% पुरूष व ५५.५% स्त्रिया सहभा□ी झाल्या तर १९९१ च्या निवडणूकीत ६१.६% पुरूष व ४५.५% स्त्रिया निवडणूकीत सहभागी झाल्या. म्हणजे राजकीय मतदानाच्या व सहभागाच्या बाबतीत स्त्रिया पुरूषांपेक्षा थोड्या उदासीन आहेत किंवा समाजाच्या रूढी, प्रथा, परंपरा, चालिरीती आणि पुरूषप्रधानता इ. कारणांमुळे त्यांच्या राजकीय सहभाग होऊ दिला जात नाही. खालील आकडेवारी राज्यसभेच्या काही महत्त्वाच्या निवडणूक वर्षात महिलांच्या प्रतिनिधीत्त्वाचा सहभाग दर्शवितो.

वर्ष	एकूण जागा	महिला प्रतिनिधी	टक्केवारीत महिलांचे प्रमाण
१९८०	२४४	२९	११.८%
१९८४	२४४	२४	९.८%
१९८८	२४५	२६	१०.२%
१९९३	२३३	१७	७.३%

(संदर्भ - women and human right - S.K.Pachori. Aph publication - New Delhi, २०१०, page no.१८-१९.)

थोडक्यात वरील प्रमाणे लोकसभेत निवडून आलेल्या महिलांच्या राजकीय सहभागाचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता असा निष्कर्ष निघतो की,

१) प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतीय महिलांचा लोकसभेतील सहभाग व निवडून येण्याचे प्रमाण कमी आहे.
२) तसेच भारतीय महिलांमध्ये राजकीय नितीमुल्ये, तत्वे, क्रिया व प्रक्रियांचे ज्ञान कमी असल्यामुळे त्यांचे राजकीय सबलीकरण होत नाही त्यामुळे ते उदासीन असतात.

२००९ च्या लोकसभा निवडणूकीत ५९ महिला खासदार निवडून आल्या अतापर्यंत झालेल्या लो□सभा निवडणूकीतील हे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. हे महिलांच्या लोकसभेच्या प्रमाणात फक्त १०.८६% आहे.

● महाराष्ट्रातील महिलांचा राजकीय सहभाग –

महाराष्ट्र हे औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत राज्य. अनेक सामाजिक, आर्थिक व राजकीय चळवळीचा उगम याच महाराष्ट्रातून झाला आहे. सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रिशिक्षणाची चळवळ महाराष्ट्रातून सुरू करून सर्वांगीण महिला प्रबोधनाचे कार्य केले त्यामुळे राजकीय हक्क व अधिकार जागृतीबाबत महाराष्ट्रातील महिला या थोड्याफार जागृत आहे. महाराष्ट्रात महिलांच्या विकासासाठी लढणाऱ्या अनेक संघटना आहे, अनेक महिला पक्षाच्या सक्रिय कार्यकर्त्या देखील आहेत. पण प्रत्यक्ष राजकारण आणि निवडणूकीत (१९९१, १९९६, १९९८ आणि १९९९) विविध पक्षांच्या अधिकृत किंवा अपक्ष म्हणून अनुक्रमे ३, २, २ आणि ४ महिलांनाच लोकसभेत प्रवेश मिळाला.

इतर राज्याशी तुलना केली असता उत्तरप्रदेशातून लोकसभा निवडणूकीत १९९१ मध्ये ५० पैकी ३ महिला, १९९६ मध्ये १०७ पै□ी ९, व १९९८ मध्ये ५० पै□ी ३ महिला , १९९६ मध्ये १०७ पै□ी ९, व १९९८ मध्ये ५६ पै□ी ६ महिला लोकसभेत गेल्या.

बिहारमध्ये १९९१ मध्ये ३६ पैकी ४, १९९६ मध्ये ४१ पैकी ३ आणि १९९८ च्या लोकसभेतील निवडणूकीत २२ पैकी ३ महिला लोकसभेत गेल्या.

राजस्थानमध्ये १९९१ मधील लोकसभा निवडणूकीत १४ पैकी ४ , १९९६ च्या निवडणूकीत २५ पैकी ५ आणि १९९८ च्या निवडणूकीत २० पैकी ३ महिला लोकसभेत निवडून आल्या.

थोडक्यात असा निष्कर्ष निघतो की, महाराष्ट्राच्या तुलनेत अप्रगत असलेल्या उत्तरप्रदेश, बिहार, राजस्था-ा, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, दिल्ली यासारख्या राज्याने नेतृत्व करण्याची संधी विविध राजकीय प□ां-ी महिलां-ा करून दिली. परंतू प्रगतिशिल महाराष्ट्रात हे अद्यापही घडू शकले नाही.

महाराष्ट्र राज्य विधानसभेत स्त्रियांच्या प्रतिनिधीत्वाची टक्केवारी खालील तक्त्यात दर्शविली आहे-

अ.नं.	विधा-ासभा निवडणूक वर्ष	सभासद सं□या
१	१९६२-६७	६.४%
२	१९६७-७२	४.४%
३	१९७२-७७	१०.३%
४	१९७८-८०	३.१%
५	१९८०-८५	९%
६	१९८५-९०	५.५%
७	१९९०-९५	२.७%
८	१९९५-९९	३.८%
९	२०१४	३ %

महाराष्ट्राच्या विधानसभेतील ५० वर्षाच्या काळात झालेल्य निवडणूकीत केवळ १९७२ ते १९७७ या सालीच २८ महिला आमदार निवडून आल्या तर १९९०-९५ मध्ये सर्वात कमी महिला आमदार ६ निवडून आल्या त्यांची टक्केवारी २.७% अशी आहे. २००९ मध्ये झालेल्या विधानसभा निवडणूकीत त्यांची टक्केवारी वाढली नाही. पण २०१४ च्या निवडणूकीत ९ महिला निवडून आल्या आहेत. अलीकडच्या काळात बचतगटाच्या माध्यमातून महिला संघटीत होत आहेत. अनेक पक्षात महिलांचे नेतृत्व वाढले परंतू त्यांना निवडणूकीच्या राजकारणात पुढे आणले जात नाही. शासकीय समित्यानंतर क्वचितच महिलांना संधी दिली जाते. १९९० पासूनच्या निवडणूकांचा विचार केला तर विधानसभेसाठी उमेदवारी व निवडून येणाऱ्या महिलांच्या संख्येत प्रत्येक निवडणूकीत घट होत आहे. त्यामुळे सर्वाच राजकीय पक्षांची महिलांना प्राधान्य देऊन उमेदवारी दिली तर ही घसरण थांबणार.

● ७३ वी घटना दुरूस्तीचे वास्तव आणि महाराष्ट्र –

अशोक मेहता समितीच्या शिफारसी अमलात आणण्यासाठी मे १९८९ मध्ये राजीव गांधी सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३% आरक्षण विधेयक संसदेत सादर केले. परंतू संसदेत ते संमत होऊ श�ले -ाही पुढे पी.व्ही.नरसिंहराव सरकारने संविधानात ७३ वी ७४ घटन दुरूस्ती करून पंचायतराज व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले. ७३ व्या घटना दूरूस्तीने पंचायत राज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा देण्यात आला, स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या निवडणूका दर पाच वर्षांनी घेणे, राज्यनिर्वाचित आयोगाची स्थापना व महिलांना ३३% आरक्षण देण्यात आले. २२ डिसेंबर १९९२ रोजी लोकसभेने ७३ वी घटना दूरूस्ती करून पंचायत राज व्यवस्थेत दुरूस्ती विधेयक मंजूर केले त्यानुसार १४ एप्रिल १९९३ रोजी हा विधिनियम अस्तित्वात आला.

पुढे २२ जुन १९९४ मध्ये श्री.शरद पवार यांनी राज्याचे महिला धोरण जाहिर केले आणि ६ व्या पंचवार्षिक योजनेत विकासाला चालना मिळावी म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ३३% महिलांना आरक्षण देऊन महाराष्ट्र राज्य हे पहिले घटक राज्य बनले की पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांचा राज मोठ्या प्रामाणात आहे. २४३ (ब) ४ -ुसार ७३ वी घटना दुरूस्ती करून सर्व स्तरावरील महिलांना ३३% आरक्षण ठेवण्यात आले व पुढे २४३ (ब) ४ मध्ये बदल करू-ा यापुढे महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ५०% आरक्षण देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या घटना दुरूस्तीने पंचायत राज व्यवस्थेत मोठा बदल झाला परीणामी अहमदनगर जिल्ह्यातील मागासवर्गीय महिला सरपंच सौ.सुशिलाबाई मकासरे या महिलेने युनेस्कोचे महाराष्ट्रातील पहिली संगणीकृत ग्रामपंचायत म्हणून पारितोषिक प्राप्त केले तर आंध्रपदेशातील फातीमाबी या अशिक्षित महिलेने नेतृत्व करून स्वहिंमतीवर गावाचा विकास करून दारिद्र्य निर्मुल-ा कार्याबद्दल संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा "गरीबी विरूध्द लढा" नावाचा पुरस्कार प्राप्त केला. तसेच जळगाव जिल्ह्यातील विरानेर येथील सरपंच सौ.इंदिराताई पाटील यांनी साक्षरता, पाणीपुरवठा इ. क्षेत्रात केलेल्या उल्लेख-ीय �ार्याबद्दल 'ज्योतीबा' पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले.

● महिलांची राजकीय सबलीकरण व सहभागाची वास्तवता (धुळे जिल्हा)-

आदिवासी समाज राजकीय दृष्ट्या फारसा जागृत नाही कारण राजकीय सामाजिकरण त्यांचे झालेले नसल्यामुळे राजकीय सबलीकरणाची व सहभागाची परिस्थिती गंभीर आहे. त्याचबरोबर आदिवासी समाजात शिक्षणाचे प्रमाण देखील अल्प आहे. धुळे जिल्ह्यात आदिवासींची संख्या २००१ च्या जनगणनेनुसार ती २५.९७% आहे. जिल्ह्यातील एकू� ६७० गावापैकी २२६ गावे आदिवासी क्षेत्रात आहे. पुरूषांची साक्षरता ८१.४०% तर महिला साक्षरता ६१.४०% आहे. घटनेने विधानसभा, लोकसभा, स्थानिक संस्थेत आदिवासी समाजाला राखीव जागा ठेवल्या असल्या तरी मुठभर लोकच आरक्षणाचा फायदा घेतात. धुळे व नंदूरबार हे दोन्ही जिल्हे आदिवासी लोकसंख्याबाबत महाराष्ट्रात प्रथम क्रमांकावर आहेत दोन्ही जिल्ह्यात आदिवासींचे प्रमाण ४०.५३% इतके आहे. या जिल्ह्यात भिल्ल, �ावीत, धारका, पावरा, तडवी, मावची इ. आदिवासी जमाती मोठ्या प्रमाणात आहे. १९१८ मध्ये खान्देशातील भिल्ल

सेवा मंडळ ही संस्था श्री.काकासाहेब बर्वे, श्री.शंकरराव ठक्कर यांनी उभी केली आणि येथुनच धुळे जिल्ह्यात महिलांच्या राजकीय प्रबोधनाची व सहभागाची प्रक्रिया सुरू झाली. यातुनच धुळे जिल्ह्यात नजुबाई गावीत, डॉ.हिना गावीत नेतृत्व पुढे आले. तत्पूर्वी डॉ.कमलाबाई अष्टपुत्र अजमेरा, मंदकिनी टोनगावकर, लताबाई पाटील, लक्ष्मी उपासनी यांनी स्वातंत्र्य चळवळ व नंतर जिल्ह्याच्या राजकारणात महत्त्वाची भुमिका बजावली. महिलांमध्ये मुलभूत अधिकार व हक्काची जाणीव निर्माण व्हावी म्हणून विजयाताई चौक यांनी 'समाजवादी महिला सभेची' स्थापना केली. विविध युवती शिबीरे त्यांनी घेतली, १ डिसेंबर १९९९ महिलांवर होणाऱ्या अन्याय व अत्याचार निवारण्यासाठी नागपूर विधनसेवर रॅली काढली ते ५ ते ८ नोव्हेंबर १९९० रोजी लॉगमार्च आयोजन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व महात्म फुले यांच्या स्तृती निमित्त केले. आधुनिकाळ डॉ.कविता बाफना, सौ.जयश्री अहिरराव, ज्ञानज्याती भदाणे, डॉ.हिना गावीत, सौ.शालीनीताई बोरसे, सौ.नज्युबाई गावीत, सौ.मंजुळा गावित सारख्या महिला जिल्ह्याच्या राजकारणात सक्रिय होऊन यशस्वीरित्या राजकारणाची धुरा सांभाळत आहे.

- **आरक्षण विरोधकांची भुमिका -**

महिलांचे राजकीय सबली□रण होऊ नये व त्यांना राजकीय आरक्षण मिळू नये असे विरोधकांना वाटते याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे लोकसभेत महिला विधेयक मंजूर झाले तर देशातील सर्व विधानसभेत हे विधेयक लागु करावे ला□ल व राज्याच्या प्रत्येक विधानसभेत ३३% महिला प्रतिनिधीत्व मिळेल. देशातील सर्व राज्याच्या विधानसभेतील एकूण जागांची संख्या ४०७२ आहे या आरक्षणामुळे देशातील महिला आमदारांची संख्या १३५७ होईल हे आर□□ मिळाले तर लोकसभेत महिला खासदारांची संख्या १८१ होईल त्याच बरोबर जे नेते राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर नेतृत्व करतात त्यांचे मतदारसंघ महिलांसाठी आरक्षित होतील. त्यामुळे सुरक्षित व विश्वासपात्र मतदार संघापासून मुकावे लागुन घराणेशाहीचे राजकारण संपुष्टात येईल. भारतात अनेक मतदारसंघ हे जातीच्या नावावर सुरक्षित आहे. त्यामुळे जातीय राजकारणातुन व मदतीतुन त्यांना निवडणूकीत यश प्राप्त होते. जात ही वोट बँक असल्याने या वोट बँकेपासून आपण तुटले जाऊ हि भिती विरोधकांना आहे. आज महाराष्ट्र या विधानसभेत २८८ पैकी ९६ महिला प्रवेश करतील यातुन अल्पसंख्यांक, आदिवासी, दलीत महिलांसाठी आरक्षण हि मागणी पुढे येईल याची भिती विरोधकांना वाटले.

- **महिलांच्या राजकीय सबलीकरणाच्या जाणीवा -**

महिलांच्या राजकीय व्यवस्थेत जास्तीत जास्त सहभाग वाढावा व त्यांचे राजकीय सामाजिकरण घडून यावे म्हणून महिलांनी काही आवश्यक जाणीव ठेवणे आवश्यक आहे. त्या जाणीवा पुढिल प्रमाणे इ

- **शि□□ -**

शिक्षण हे व्यक्तीमत्व विकासाचे साधन आहे. "शिक्षणाचे सामाजिकरण झाले तर उच्चशिक्षणाची पायाभरणी होऊन शिक्षण हे तळागाळापर्यंत पोहचेल. ज्या प्रक्रियेने समाजातील वर्तन, मुल्य, समाजातील उपेक्षित विशिष्ट भूमिका स्वीकारण्याची क्षमता शिकेल त्यातुनच खरे सामाजिकरण होईल"[३] आणि म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेच्या २९ व्या कलमात स्त्री पुरूषांना शिक्षणाचा समान अधिकार आहे. याचीच माहिती महिलांना नसेल तर महिलांचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय प्रबोधन कसे होणार? विशेष म्हणजे □ामपंचायत, पंचायतसमिती जिल्हापरिषदांमध्ये आरक्षण लागू करण्याचे धोरण सरकारने राबविले असल्यामुळे राजकीय सबलीकरणासाठी शिक्षण घेणे आवश्यक आहे.

- **मुलभूत हक्क व अधिकाराची जाणीव -**

भारतीय राज्यघटनेने समतेचे मुल्य स्विकारलेले आहे. घटनेच्या १४ व्या कलमात "समान दर्जा व संधी" चे धोरण आहे म्हणून मुलभुत हक्काची जाणीव स्त्रीयामध्ये असेल तर राजकीय जागृती महिलांमध्ये मोठ्या प्रमा□ात घडून येईल.

- **महिलांच्या राजकीय सबलीकरणाचे फायदे -**

- महिलांचे राजकीय सबलीकरण व सहभाग वाढला तर महिलांना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करण्याची संधी प्राप्त होईल.
- शासनाच्या नियोजन व निर्णय प्रक्रियेत सहभागाची संधी प्राप्त होईल.
- दलीत, आदिवासी, अल्पसंख्यांक महिला नेतृत्वाचा उदय घडून येईल.
- प्रचलित समाजव्यवस्थेकडून महिलांचे होणारे सामाजिक, मानसिक, शरिरीक शोषण थांबेल व प्रचलित हुंडाबळी, सतीप्रथा, बलात्कार सारख्या कुप्रथेवर नियंत्रण बसेल.
- महिला संघटना आपल्या समस्या व प्रश्न राष्ट्रीय पातळीवर मांडण्याची संधी प्राप्त होईल.
- स्त्रियांचे आरोग्य, दारिद्ग्र निर्मुलन, शिक्षण व समाजरचनेत सुधारणा घडवून आणण्याच्या प्रक्रियेला चालना मिळेल.

- **महिलांच्या राजकीय सबलीकरणासाठीचे उपाय -**

१) महिलांवरील अत्याचाराचे निराकरण करणे व दारिद्ग्राचे उच्चटन □र□.
२) महिलांचा आर्थिक दर्जा सुधारणे व त्यासाठी रोजगार निर्मिती करणे.
३) महिलांच्या संवेदनशील धोरणांना प्रोत्साहन देणे.
४) प्रसार माध्यमांच्या वापराद्वारे महिलांचे हक्कप्राप्तीसाठी जनजागृती करणे.
५) स्थानिक स्वराज्य संस्था, पार्लमेंट व निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढविणे.
६) दलीत आदिवासी स्त्रियांची साक्षरता वाढविणे.
७) जागतिकीकरणात सेवा सुविधा पुरविणे.

- **निष्□र्ष -**

"प्रस्तूत शोध निबंधात महिलांच्या राजकीय अधिकाराची संवैधानिक तरतूद असून देखील प्रगत राष्ट्राच्या तुलनेत भारतीय महिलांचे राजकीय सबलीकरण व सहभाग पाहिजे त्या प्रमाणात वाढला नाही. समता हे तत्व आम्ही स्विकारलेले असले तरी भारतात परंपरागत विचारांचा पगडा जनमानसावर असल्याने स्त्रीयांचे सक्षम राजकारण या प्रक्रियेला चालना मिळत नाही. म्हणून आज तरी ग्रामपंचायतीपासून तर लोकसभेपर्यंत जास्तीत जास्त महिलांचा सहभाग वाढणे अगत्याचे आहे. म्हणून आज महिलांसाठी १९८५ मध्ये महिला व मुलांच्या विकासासाठी स्वतंत्र मा-व साधन संपत्ती मंत्रालय खोलण्यात आले. १९९० मध्ये भारतात तर १९९३ मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थाप-ना महाराष्ट्रात झाली. सरकारने ८० कलमी महिलांचे विकासाचे धोरण ठरविले परंतू त्याचा फारसा उपयोग झाला -ाही उलट महिलांवरील शारिरीक व मानसिक शोषणाचे प्रमाण वाढतच गेले. याला कारण म्हणजे महिलांच्या राजकीय इच्छाशक्तीची कमतरता व त्याचे पुरूषांकडून झालेले दमण होय. आज भ्रुणहत्या, शिशुकन्या हत्या, महिला आरोग्यची हेळसांड, हुंडबळी, लैगिक अत्याचार, कौटुंबीक हिंसा या घटना वाढतच आहे आणि हे जर थांबवायचे असेल तर महिलांना सक्षम राजकीय व्यासपीठ मिळवून देणे व त्यांचा राजकीय सहभाग वाढवून त्यांचे राजकीय सबली□र□

□रणे हे सरकारचे आद्यकर्तव्य ठरते तरच समता, न्याय आणि स्वातंत्र्याची खरी मुल्ये रूजली जातील असे म्हणने खरे ठरेल.

● संदर्भ -

१. □लकर्णी बी.वाय. : "राजकीय समाजशास्त्र", आवृत्ती-I, २००३ प्र□ाश-ा □.४२२, विद्या प्र□ाश-ा -ा□पूर, पा-ा -ां.३२.
२. देव□ाव□र श.□ो. : "राजकीय समाजशास्त्र", आवृत्ती-I, १९९० श्री.मं□श प्र□ाश-ा, -ा□पूर, पा.-ां.२६.
३. बीरकर प्रमिभा: "उदयोन्मुख भारतीय समाजाचे शिक्षण व शिक्षक" (शैक्षणिक सामाजिक शास्त्र), आवृत्ती पाचवी, विद्यार्थी □ृह प्र□ाश-ा, पुणे मार्च २००४, पान नं.९.

विरेंद्र मुरलीधर घरडे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख ,गंगामाई एज्युकेशन ट्रस्टचे कला, वाणिज्य व विज्ञा-ा महाविद्यालय,-ा□ाव,धुळे.